

SZEMLE

NEMZETKÖZI TANKÖNYVKUTATÁS ÉS TANKÖNYVELEMZÉS

Az UNESCO-val szoros kapcsolatban álló, és a németországi Braunschweigben működő Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet kiadványaként, Falk Pingel összeállításában jelent meg az a mindössze 55 oldalas mű, amely a nemzetközi tankönyvkutatásra, a tankönyvek összehasonlító elemzésére irányítja a figyelmet. A szűk terjedelem ellenére széleskörű, gazdag információt nyújtó és számos gondolatot ébresztő munka már a címével is utal arra, hogy célja elsősorban nem a téma filológiai feldolgozása, hanem a felhalmozott tapasztalatoknak a gyakorlatban is jól alkalmazható megosztása.

A Georg Eckert történész által 1951-ben alapított intézet – amelynek célkitűzése a kezdetektől fogva a kölcsönös nemzetközi megértés elősegítése – UNESCO határozat alapján 1992-ben lett a Nemzetközi Tankönyvkutató Hálózat központja. Tevékenységüket fémjelzi, hogy a jelen összeállítás már kiadványsorozatuk 103. köteteként jelent meg (*Studien zur internationalen Schulbuchforschung; Schriftenreihe des Georg Eckert Instituts*; sorozatszerkesztő: Prof. Dr. Ursula A.J. Becher, az intézet igazgatója).

A könyv *bevezetője* rögzíti a nemzetközi tankönyvkutatás alapelveit. A tankönyvkutatásban lényeges kiindulópont a tankönyv funkciójának meghatározása. A tanulmány – a tankönyvek szerepét társadalmi-politikai összefüggésekbe helyezve – arra világít rá, hogy a tankönyvek az átörökíteni kívánt tudás és ismeretek átadása mellett a politikai és társadalmi normákat is rögzítik, így hozzájárulhatnak az interkulturális megértéshez. Nem mindegy azonban – húzza alá a szerző –, hogy milyen célok elérésére tervezik a tankönyveket: egyoldalúan beállított tényeket, ideológiákat, politikai irányzatokat tükröznek, vagy több perspektívából való megjelenítéssel kritikai szemlélet kialakulását segítik elő a tanulóknál. Ismerteti, hogy a nemzetközi tankönyvkutatások először a történelem és a földrajz, majd az állampolgári ismeretek tárgyú tankönyvekre irányultak, az utóbbi időkből fordultak az idegennyelv oktatás tankönyvei és az olvasókönyvek felé is. Ezek a tárgyak ugyanis különösen alkalmasak a demokráciára nevelés, az emberi jogok, valamint a nemzetközi és interkulturális tudatosság fejlesztése szempontjából.

A fenti elvek alapján a kiadvány a nemzetközi tankönyvelemző programok megvalósításához kíván segítséget nyújtani két szinten: 1) a tankönyvek gyakorlati elemzésében, amihez metodikai készségek kialakítása szükséges, valamint 2) a közvetítés folyamatában, melyben lényeges az ellentmondásos kérdésekben érintett felek által elérhető és elfogadható megegyezés kialakítása.

A Nemzetek Szövetsége, majd az UNESCO és az Európa Tanács támogatásával folytatott nemzetközi tankönyvkritika kezdeteit, kibontakozását és eredményeit vizsgáló I. fejezet dokumentációs értékű, részletes kronológiai leírást ad, ami ugyan a kezdetekre szorítkozva 1946–49-nél megszakad, azonban – az 1974–1991 közötti időszak kivételével – más fejezetekben is bukkanhatunk történeti utalásokra. Részletes képet kaphatunk arról, hogy az első világháború után a Nemzetek Szövetsége nemzetközi együttműködési keretek, tankönyvelemzési lehetőségek megteremtésével igyekezett megakadályozni az idegengyűlölet és a sztereotípián alapuló szemléletek elterjedését. A skandináv országokban egyesület jött létre a szomszédos országokkal kapcsolatos egyoldalú és elfogult tankönyvi megjelenítések eltávolítására. Mérőföldkőnek tartja a szerző, hogy 1937-ben – az egyre erősödő nemzetközi feszültség ellenére – 26 ország aláírta az iskolai történelemkönyvek felülvizsgálatára irányuló dokumentumot (*Declaration regarding the teaching of history: revision of school text-books*), amely a következő három fő elven alapult: 1) az együttműködő országok kompetens szervei, valamint a tankönyvírók a lehető legnagyobb teret biztosítják más népek történelmének megismertetésére, a világtörténelem tanításakor hangsúlyozzák a nemzetek egymásraultalságát; 2) a kormányok eszközöket biztosítanak annak megállapítására, hogy a tankönyvek választéka megvéd-e minden tanulót a más népekkel szembeni igazságtalan előítéleteket kiváltható állításoktól és interpretációktól; 3) minden országban nemzeti bizottság is alakul, amelyben a pedagógus szakma – köztük a történelem tanárok is – képviselve van. A fenti elvek ma is érvényesek. A legbefolyásosabb országok azonban visszautasították az együttműködést, mégpedig politikai-oktatási rendszerük eltérő jellege miatt különböző indokokkal: 1) nem engedték, hogy más országok szakértői beleszóljanak az oktatásügyükbe; 2) a nagymértékben centralizált oktatási rendszerű kormá-

nyok nem fogadták el a nem állami szervezetek tankönyvelemzéseken alapuló ajánlásait; 3) a kevésbé merev irányítású országokban az állami vezetés vagy nem akart beavatkozni a tanárok és a tankönyvszerzők jogaiba, vagy nem is tudott, minthogy a tankönyvválasztás és a tankönyvrevízió a regionális, helyi vagy az intézményi, sőt a tanári döntési feladatok közé tartozott. Sikeres együttműködés azok között az országok között bontakozhatott ki, amelyek már hosszabb ideje békésen éltek egymás mellett, például a bizalom légkörét megteremtő skandináv országokban vagy Latin-Amerikában. A tapasztalatok alapján az volt a fő konklúziójuk, hogy a tankönyvrevízió tágabb politikai-kulturális kontextusban vizsgálendő.

A második világháború után az UNESCO folytatta tevékenységét. 1946-tól számos programot dolgozott ki és konferenciákat szervezett a nemzetközi megértés eszközeként szolgáló tankönyvek és tananyagok fejlesztésére, kézikönyvet állított össze a tankönyvírásra vonatkozó kritériumokkal. Az UNESCO azokat a szemináriumokat támogatta, amelyek nem csak a nyilvánvaló ténybeli hibák korrekciójára irányultak, hanem a világ kultúráinak és régióinak sokaságát is tudatosították, mint például Ázsia megjelenítése a nyugati – elsősorban az úgynevezett ipari – országok tankönyveiben. A hangsúly a nemzeti problémákról fokozatosan az Európán kívüli, globális kérdések felé terelődött.

A II. fejezet az *országok közötti együttműködési programok pedagógiai elveit, metodológiáját és főbb eredményeit* összegzi. Ismerteti az első tankönyvelemzésekhez ajánlott úgynevezett konszenzus-modellt. Ez azon alapul, hogy a különböző, akár konfliktusban lévő ábrázolások összehasonlító elemzése a vélemények kompromisszumához vezet. Így az ajánlások inkább a közös pontokat hangsúlyozták, nem pedig a különbségeket. A konszenzus modellben a nyelvezet többnyire tényszerű. Nem adnak ajánlásokat a tanároknak vagy a szerzőknek arra nézve, hogyan kezeljék a konfliktusokat és a különböző interpretációkat, különösen ha azok nemzeti érzéseket érintenek. A konszenzus modell előnyeit az anyag megvalósult nemzetközi együttműködési példákkal támasztja alá: amerikai-kanadai tankönyvek kulturális vonatkozásainak összehasonlítása az amerikai befolyástól való félelem alapján; spanyol-portugál tankönyvelemzés a kölcsönös ábrázolásban mutatkozó hiányok kiküszöbölésére; a német-izraeli, majd a lengyel-izraeli tankönyvajánlások. Csak kevés programnak sikerült áttörnie a „vasfüggönyön”, ilyen volt például a német-lengyel kapcsolatok vizsgálata a középkortól a háború utáni időig. Amerikaiak készítettek 1977 és 1989 között tanulmányt az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió tankönyveiről. *Iskolai tankönyvek: a hidegháború fegy-*

verei című jelentésük tartalmazza a hiányosságok listáját. Megállapítják, hogy a félreértések egy része megszüntethető lenne egymás történelmének bővebb tárgyalásával.

Ezután a szerző rámutat arra, hogy a hidegháború befejeződésével, majd az utóbbi évtized világméretű radikális politikai változásaival a szélsőséges nacionalizmus, agresszió, intolerancia, idegengyűlölet új formái bukkannak fel. Az elemzések arra irányulnak, hogy a problémák kezelésében milyen perspektívát nyújtanak a tankönyvek; milyen értékek alapján végezhetik a nemzetközi kérdések megjelenítését a szerzők. Az UNESCO 1995-ben az alábbi célokat tűzte ki: a nemzetközi tankönyvkészítés serkentése; egy adott téma különböző perspektívából való bemutatása a nemzeti és kulturális háttér transzparens ábrázolásával; a tartalom tudományos tényekkel való megalapozottsága; az UNESCO és más ENSZ szervezetek dokumentumainak széles körben való terjesztése; a távoktatás, a modern kommunikációs eszközöknek a béke, az emberi jogok és demokrácia szolgálatába állítása.

A nemzetközi tankönyvelemzési program megvalósításának módszertani kérdéseit és gyakorlati szempontjait tárgyaló III. fejezet kutatásmethodikai lépések sorát mutatja be széleskörű együttműködési tapasztalati példákkal. Ezek szerint a résztvevők kiválasztásához előzetes elemzés szükséges, a kutatás megkezdése előtt politikai megbeszéléseket kell folytatni, személyes kapcsolatokat kell kialakítani a minisztériumokkal és kiadókkal. Lényeges felmérni a tankönyvírást befolyásoló tényezőket, a pedagógiai környezet előzetes elemzése során fontos a kölcsönös tájékozódás egymás oktatási rendszeréről. A tankönyveket a tantervek összefüggésében vizsgálják, ezért lényegesnek tartják a tervezés módjának megismerését, továbbá a felelősségi körök, a döntéshozás szintjeinek és résztvevőinek az azonosítását. A különböző célú elemzések eltérő igényeinek megfelelően különböző tankönyvelemzési módszereket dolgoztak ki, amelyek egyrészt a tényleges tartalom megállapítására, a didaktikai szempontokra, másrészt a rejtett tanterv működésére, a háttérben lévő feltételezések és a tanuló gondolkodásában létrejövő összefüggések vizsgálatára terjednek ki. Dinamikusan fejlődő kutatási irányzatuk a *lehetőség-elemzés* (contingency analysis), amely a fogalmak, személyek ábrázolásának kontextusával foglalkozik, azokkal a képekkel, amelyek – a tankönyvek szándéka nélkül vagy ellenére – az információk alapján a tanulóban kialakulhatnak. A lehetséges konnotációk megállapítására gyakorlati és hermeneutikai vagy nyelvészeti vizsgálatot tartanak célravezetőnek. Igen fontos területük a tankönyvekben megnyilvánuló kommunikáció elemzése, a multikulturális szempontok figyelembe vétele, a

másság ábrázolása – ugyanis szövegelemzés (diskurzus-elemzés) mutathat rá a szerzők nyelvhasználatára mögött rejlő koncepcionális felfogásra, a társadalomban működő erőkre vonatkozó értékítéletükre. Emellett szövegelemzéssel állapítható meg, hogy a szerző mit tart fontosnak, magyarázandónak vagy ismertnek; mely témák kifejtését segíti a vizuális megjelenítés. Lényegesnek nevezik a tartalomelemzés és a didaktikai elemzés együttes megvalósítását. A különböző perspektívák feltárásához célszerűnek tartják az elméleti szakemberek és a gyakorló pedagógusok szoros együttműködését. A tankönyvek formai megjelenítésének vizsgálatok legfontosabbnak a pénzügyi lehetőségek hatékony felhasználást tartják.

A nemzetközi tankönyvelemzéseknek számos területe lehet: vizsgálhatják a tankönyvek funkcióit; elemezhetik a pedagógusok és tanulók tankönyvhasználatát, a tankönyv helyét az osztálytermi tanításban, a tankönyv tanárt segítő szerepét. Az utólagos tevékenységek célja a tankönyvajánlás további sorsáról való információszerzés: megvalósultak-e az ajánlások, mi változott, mi nem. A visszacsatolás nem csak pedagógiai és elméleti, de politikai szinten is célszerű.

A tankönyvírás, a tankönyvek cseréje és a piaci viszonyok alakulása számos problémát vet fel, amelyek közül az egyik legfontosabb az idő tényező. Elgondolkodtató megállapítás, hogy egy tankönyv elkészítése a tervezéstől a kiadásig mintegy öt évre, vagy annál is többre tehető. Németországban, ahol a nyugatnémet kiadók vették át a keletnémet piacot, az átmeneti helyzetből adódó tankönyvcserét csak a tankönyvek néhány oldalának megváltoztatásával kezdték. A legtöbb könyv csak a berlini fal leomlása után öt-tíz év elteltével mutatja be tényyszerűen a legújabb történelmi fejleményeket. Egy sikeres könyv élettartama legalább tíz évre tehető. Cseréjét többnyire az indokolhatja, hogy már megjelenésekor is évekkal korábban gyűjtött adatokat, statisztikát tartalmaz.

A *Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet*, és az *UNESCO Nemzetközi Tankönyvkutató Hálózatának tevékenységét* a IV. fejezet alapján ismerttjük. Nemzetközi tankönyvelemzési konferenciák szervezésével, tankönyvajánlási dokumentumok kidolgozásával, tanácsadással foglalkoznak. Az intézetben folytatott kutatáshoz ösztöndíjak pályázhatók meg. Az intézet kiadványai: konferenciákról szóló jelentések, tankönyvelemzések, ajánlások, tananyagok. Foglalkoznak tantervfejlesztéssel, tanárképző programok szervezésével. *Internationale Schulbuchforschung/International Textbook Research* címen folyóiratot jelentetnek meg.

Izgalmas kérdéseket vet fel az új média kihívásaival foglalkozó V. fejezet. Megnövekedett ugyanis a külön-

böző információs források hatása a tanulókra. Mi a tankönyv szerepe az elektronikus média világában? A Hamburg-Chicago program keretében például a tanulók elektronikus úton kerülhetnek kapcsolatba egymással, és a két városról, lakóhelyükről cserélnek információt. Milyen kifejezéseket használnak, milyen értékek fontosak a számukra, egyeznek-e ezek az értékek a tanáraik és a tankönyvszerzők értékeivel? Milyen nem kívánatos hatásoknak vannak kitéve az internetet használó tanulók?

A nemzetközi együttműködés további fejleményeit, perspektíváit vázoló VI. fejezet olyan globális kutatási témákra utal, mint például a határok nélküli kommunikáció, a nemzetfelettivé váló tankönyvkiadás. Véleményük szerint két tényező – a globalizáció felé haladás, valamint a versenyben maradás – szorítja a nemzeti kiadókat egyre inkább nemzetközi partnerek keresésére. A globális felelősségre neveléssel szükségessé válik a tankönyv feladatának elemzése abból a szempontból is, hogy „a társadalom bemutatására szorítkozik csupán, vagy a társadalmi változás előmozdítását is célozza. Attitűdök és értékek közvetítésén túl segíti-e a tanulót abban is, hogy képes legyen azok önálló mérlegelésére, megítélésére?”

A szerző megállapítja, hogy az oktatás és politika között kölcsönös a kapcsolat. Az oktatás teremtheti meg ugyanis az alapokat az attitűdök és vélemények kialakításához, amelyek a béke és a kölcsönös megértés elősegítéséhez lényegesek a politika számára. A nemzetközi összehasonlító tankönyvelemzés segíthet abban, hogy ne csak a lokális, regionális és nemzeti dimenzió, hanem az európai túl a globális dimenzió is érvényre juthasson a tankönyvekben.

A kötet három – igen értékes információkkal szolgáló – függelék is tartalmaz: A) Tankönyvelemzési módszerek és kategóriák; B) A nemzetközi tankönyvkutató intézetek válogatott listája; C) Irodalom.

Összességként azt állapíthatjuk meg, hogy a könyv ráirányítja a figyelmet a tankönyvkutatói együttműködés fontosságára a nemzetközi dimenzióban, valamint interdiszciplináris területeken. Mindez indokolja a szakmai és politikai diskurzusban való minél hatékonyabb részvételünket. E gondolatok alapján ajánlom oktatáspolitikai döntéshozóknak, szakmai egyesületeknek, tankönyvíróknak, kutatóknak és gyakorló tanároknak az ismertetett kiadványt.

(*Falk Pingel: UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Hannover:Hahn, 1999.*)

Kurtán Zsuzsa

